

The background of the cover is a reproduction of a painting, likely Hieronymus Bosch's 'The Fall of Man'. It depicts Adam and Eve in the Garden of Eden. At the top, a bright circular light contains a small figure. Below it, two angels are shown. The central part of the image shows a nude man (Adam) being held by a winged figure (an angel or cherub). Another winged figure is shown below, holding a nude man (Eve) who is looking up. The scene is set against a dark, swirling background.

Robert Castermans

Elckerlijc

in hedendaags Nederlands

De zedenleer hoe iedereen de zaligheid
kan verwerven

Hoe ieder mens gedagvaard wordt om voor God
rekenschap af te leggen

2de,
herz.
en uitgebr.
druk

Met een uitgebreide toelichting

Elckerlijc

in hedendaags Nederlands

Van Robert Castermans zijn ook verschenen:

Alles over vrouwen versieren, De beste versiertips, Deel 2

Lovematches, Alles over vrouwen versieren, Deel 1

Beatrijs, De beste versie van de Middelnederlandse tekst en een vertaling in hedendaags Nederlands in doorlopend proza

De blootsvoetse broeders (De bervoete broers) en Stout en Onbeschaamd (Stout ende Onbescaemt) in hedendaags Nederlands, En andere kluchten van de rederijkers

Karel en Elegast (Karel ende Elegast), De beste versie van de Middelnederlandse tekst en een vertaling in hedendaags Nederlands in doorlopend proza

Het esbatement van den appelboom (Het esbatement over de appelboom) in hedendaags Nederlands en andere kluchten van de rederijkers, Met een uitgebreide toelichting and with a summary in English of The Farce of the Apple Tree

De klucht Nu noch (Toe maar) in hedendaags Nederlands, andere kluchten, sproken en boerden, Onderbroekenlol in middeleeuwse literatuur en een pittige polemieek met prof. dr. Ludo Jongen

Lanseloet van Denemarken en De heks in hedendaags Nederlands, Een verkrachter of een verleider?

Granida van P.C. Hooft in hedendaags Nederlands, Met een uitgebreide toelichting

Salarisonderhandelen, De beste strategieën en tips voor een hoger salaris

Zie over deze boeken:

www.lovematches.nl

www.salarisonderhandelen.nl

en

www.bravenewbooks.nl/robertcastermans > alle boeken

Robert Castermans

Elckerlijc

in hedendaags Nederlands

**De zedenleer hoe iedereen de zaligheid
kan verwerven**

**Hoe ieder mens gedagvaard wordt om voor God
rekenschap af te leggen**

Met een uitgebreide toelichting

2de, herziene en uitgebreide druk

Brave New Books
Amsterdam
2024

1ste druk 2022
2de, herziene en uitgebreide druk 2024

Copyright © 2024 Robert Castermans

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Vormgeving en omslag: xpressie – Arnoud Bernhard

ISBN: 9789464928037

NUR: 613, 620, 621, 622, 307 – mediëvistiek, Nederlandse taal en letterkunde algemeen, Literatuurgeschiedenis van de Lage Landen, Letterkunde, Toneel-, theater- en filmteksten, ook scenario's
Trefw.: Elckerlijc, Elckerlyc, De spiegel van zaligheid van Elckerlijc, moraliteit, spel van zinne, zinnespel, rederijkers, middeleeuwse literatuur, middeleeuwen, Nederlandse letterkunde, Nederlandse literatuur

Afb. voorplat: Jheronimus ofwel Jeroen Bosch (ca. 1450-1516):
Opstijging van de zaligen naar het hemelse paradijs (ca. 1490 of later), dogepaleis in Venetië

*Opgedragen aan de nagedachtenis van
Dedicated to the memory of*

*Riet Castermans-Janssen
13 november 1923 – 27 juli 1980*

*Fons Castermans
22 september 1925 – 3 april 2022*

*Henri Castermans
19 september 1950 – 18 september 2023*

INHOUD

WOORD VOORAF	9
INLEIDING	15
Ontstaan en overlevering	15
Vertalingen en bewerkingen.....	16
Verfilming	19
Auteurschap	20
Rederijkers.....	21
Moraliteit en zinnespel.....	25
Ars moriendi	29
Personages.....	30
Samenvatting van de <i>Elckerlijc</i>	36
Thema en motieven.....	38
Plaats en tijd	39
Structuur	40
Aandachtspunten	41
MIDDELEEUWS TONEEL	63
Opvoering van <i>Elckerlijc</i>	64
Vrouwenrollen.....	66
Begrijpelijke taal	67
Afbeeldingen	68
BIBLIOGRAFIE	75
Uitgaven van <i>Elckerlijc</i>	75
Middel nederlandse woordenboeken	77
Overige literatuur	78
ELCKERLIJIC IN HEDENDAAGS NEDERLANDS	87
Personages.....	91
Monoloog van God	91
Epiloog	125
BIJLAGE 1.....	127
<i>Everyman</i> in het Engels	127
BIJLAGE 2.....	131
<i>Jedermann</i> in het Duits	131
BIJLAGE 3.....	134
<i>Ederein</i> in het Maastrichts	134

WOORD VOORAF

Elckerlijc is de bekendste en beste moraliteit (een didactisch-allegorisch toneelstuk) uit de middeleeuwen en een hoogtepunt uit de Nederlandse letterkunde. Ruim vijf eeuwen na dato is het toneelstuk nog steeds boeiend voor de moderne lezer of toeschouwer, omdat de boodschap en moraal tijdloos zijn. Het stuk is in vele talen vertaald en bewerkt, is zelfs verfilmd en wordt nog vaak opgevoerd. Al in de middeleeuwen was het een internationale bestseller. De loftuitingen over de *Elckerlijc* zijn niet van de lucht:

- ‘een werk dat tot de Wereldliteratuur kan worden gerekend’ – prof. dr. Antonin van Elslander
- ‘een van onze weinige teksten die werkelijk tot de wereldliteratuur behoren’ – dr. Cornelis Kruyskamp
- ‘*Elckerlijc* is ongetwijfeld een der belangrijkste werken die ten onzent zijn verschenen’ – dr. Leonard Willems
- ‘Drie letterkundige werken van Nederlandse oorsprong veroverden een blijvende plaats in de wereldliteratuur: *De navolging van Christus*, *Elckerlijc* en *De lof der zotheid*.’ – prof. dr. Willem Asselbergs
- ‘een geschenk aan de wereldliteratuur’ en ‘een van de twee hoogtepunten uit onze laatmiddeleeuwse literatuur’ (het andere hoogtepunt is *Mariken van Nieumeghen*) – prof. dr. Bart Ramakers

De *Elckerlijc* behoort dan ook tot de canon van de Nederlandstalige literatuur.

De taal van *Elckerlijc* is Middelnederlands. Voor een leek is dat vrij moeilijk te begrijpen en zonder annotaties (woordverklaringen) loop je al snel vast. In de middeleeuwen bestond geen officiële spelling. Trouwens, hét Middelnederlands bestaat niet. Er is slechts sprake van een verzameling dialecten. Elk dialect had zijn taaleigenaardigheden. Een woord werd in de praktijk op meerdere manieren gespeld. Dat maakt het soms moeilijk om te onderkennen welk woord bedoeld wordt. De eerste officiële spelling dateert van 1804 en is opgesteld door de neerlandicus Matthijs Siegenbeek (1774-1854). Nu hebben we de *Woordenlijst Nederlandse taal*, ook wel het Groene Boekje genoemd. Hierin staan de officiële spellingregels en de officiële spelling van woorden. Overigens was er ook geen officiële grammatica in de middeleeuwen. Er waren dus geen vaste grammaticaregels, waardoor er wisselende taalvormen voorkwamen. De eerste spraakkunst van het Nederlands is in 1584 verschenen: *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst, ófte vant*

spellen ende eyghenscap des Nederduitschen taals van Hendrik Laurensz. Spiegel (1549-1612) met 'Voorreden' (een voorwoord of voorbericht) van Dirck Volckertsz. Coornhert (1522-1590). Deze grammatica is geschreven in de traditionele onderwijsvorm van de dialoog (= tweespraak). Tegenwoordig hebben we de *Algemene Nederlandse spraakkunst* (ANS), die de meest gezaghebbende grammatica van het Nederlands is. En het meest gezaghebbende woordenboek van het hedendaags Nederlands is de Dikke Van Dale. Op 22 maart 2022 is de 16de, herziene editie verschenen (5160 pagina's).

Meestal worden middeleeuwse teksten uitgegeven met verklarende voetnoten. Dan zit je te lezen met één vinger bij de tekst en met een andere vinger bij de voetnoten. Niet alle woorden die je niet kent, worden hertaald en omdat het Middelnederlands vaak een heel andere zinsstructuur heeft dan het moderne Nederlands, moet je geregeld een zin twee of drie keer lezen, voordat je begrijpt wat er bedoeld wordt. Dit gaat zeer ten koste van het leesgenot. Vgl. Marita Mathijssen (2003, p. 125): 'Hertaling is de enige weg naar de hedendaagse lezer. Daarmee geeft de historisch letterkundige aan, dat het oude Nederlands een vreemde taal is geworden, zoals het Frans of Duits. Literaire auteurs uit deze landen krijgen mooie, gesubsidieerde vertalingen – waarom onze auteurs uit het verleden dan niet?'

Bij hertalingen van middeleeuwse teksten wordt de Middelnederlandse tekst veelal afgedrukt op de linkerpagina en de hertaling op de tegenoverstaande pagina. Ik vind het eigenlijk een vreemde gewoonte om ook de Middelnederlandse tekst op te nemen. Als bijvoorbeeld een Engelstalig boek wordt vertaald in het Nederlands, of het nou fictie of non-fictie is, wordt het Engels ook niet op de linkerpagina afgedrukt.

Voor de hertaling van *Elckerlijc* heb ik dankbaar gebruikgemaakt van de uitgaven van dit toneelstuk en de Middelnederlandse woordenboeken in de 'Bibliografie', met name het *Middelnederlandsch woordenboek* (het MNW). Eén keer ben ik een citaat uit *Elckerlijc* in het *Woordenboek der Nederlandsche taal* (het WNT) tegengekomen: 'God sal dijnre ontfermen, hebt goet betrouwen, *Elckerl.* vs. 593 [= vs. 595 in *Elckerlijc*, editie Van Elslander, R.C.]' (WNT II/2, 2254, s.v. *betrouwen*).

Mijn hertaling is niet per versregel, maar in doorlopend proza. Het eindrijm heb ik dus niet behouden. Wil je het slotrijm van

Middel nederlandse teksten handhaven, dan krijg je erg onnatuurlijke zinnen en moet je af en toe woorden gebruiken die geen goede hertaling zijn.

In de toelichting citeer ik geregeld Middel nederlandse passages, zodat je toch wat couleur locale kunt proeven. Wil je de volledige Middel nederlandse tekst ook lezen, dan kun je die met Google makkelijk vinden en vervolgens downloaden, dus met een paar muisklikken heb je die op je laptop. *Elckerlijc* in het Middel nederlands is op de volgende webpagina's te vinden:

- <https://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton/Elckerlijc1525.html> (zonder annotaties)
- https://www.dbnl.org/arch/_elc001khde01_01/pag/_elc001khde01_01.pdf (met annotaties)
- https://www.dbnl.org/tekst/_elc001elck01_01/_elc001elck01_01_0004.php (met annotaties)

Ik ben uitgegaan van de laatste editie. Die is van prof. dr. Antonin van Elslander (1921-1999), bij leven hoogleraar in de Nederlandse letterkunde. Veelgebruikte uitgaven, zoals die van Hessel Adema, Bart Ramakers en R. Vos, zijn inhoudelijk vrijwel hetzelfde.

Vertalen is interpreteren. Vertalen is ook verminken. Ik heb ernaar gestreefd om de hertaling zo begrijpelijk en leesbaar mogelijk te maken, zodat je de tekst kunt lezen zonder verklarende voetnoten. Vaak worden middeleeuwse toneelstukken gespeeld in het Middel nederlands. Dat wordt gedaan om een middeleeuwse sfeer op te roepen, maar het publiek begrijpt dan het grootste deel van de gesproken tekst niet. Daarnaast is het voor de acteurs vele malen moeilijker om de tekst in het Middel nederlands vanbuiten te leren dan die in eigentijds Nederlands.

In citaten heb ik de spelling af en toe stilzwijgend gemoderniseerd of gecorrigeerd. Zo schreef je vroeger 'Middeleeuwen' en 'Renaissance' met een hoofdletter, maar tegenwoordig schrijf je de naam van een historische periode met een kleine letter, dus 'middeleeuwen' en 'renaissance' (zie het Groene Boekje, p. 124-125).

Toen ik aan dit boek werkte, was mijn vader, Alphonsius Hugo Matheus Maria Henricus (Fons) Castermans¹, bezig met zijn laatste reis. Daarom had ik hem nog graag dit boek willen geven. *Hoofts*

¹ Niet te verwarren met zijn neef de hulpbisschop Alphonsus Maria Henricus Antonius (Alphons of Fons) Castermans (1924-2008).

*Granida in hedendaags Nederlands*² en *Het esbatement van den appelboom (Het esbatement over de appelboom) in hedendaags Nederlands en andere kluchten van de rederijkers* vond hij prachtige boeken van me. 'Jij schrijft fijn', zei hij om me te complimenteren. Tussen haakjes: *De klucht Nu noch (Toe maar) in hedendaags Nederlands, andere kluchten, sproken en boerden* heb ik hem maar niet laten lezen, want dat zou hij waarschijnlijk te scabreus hebben gevonden. Twee dagen voordat ik het manuscript van *Elckerlijc in hedendaags Nederlands* afrondde, verwisselde hij op 3 april 2022, na het heilige oliesel ontvangen te hebben, het tijdelijke met het eeuwige in de gezegende leeftijd van 96 jaar en ruim 6 maanden. In het laatste jaar van zijn leven zei hij geregeld: 'Iedere avond bid ik dat Onze-Lieve-Heer me komt halen, zodat ik 's ochtends niet meer wakker word.' Nu is hij in het graf herenigd met zijn vrouw, Margaretha Serafina (Riet) Castermans-Janssen (1923-1980); hopelijk ook in de hemel ...³

Voor op- en aanmerkingen hou ik me warm aanbevolen. Je kunt me die laten weten via de pagina 'Contact' van www.lovematches.nl of www.salarisonderhandelen.nl

Robert Castermans
Amsterdam, april 2022

Deze 2de druk heb ik herzien en uitgebreid. Tijdens het werken eraan was mijn dierbare oudste broer Henri Castermans⁴ bezig met zijn laatste reis, omdat hij uitgezaaide darmkanker had. Bovenaan zijn rouwbrief staat: 'Onze mr. C. is op reis gegaan.'⁵ Door omstandigheden heb ik geen afscheid meer van hem kunnen nemen. Velen ervaren zoiets als in- en intriest en kunnen er meerdere jaren of zelfs de rest van hun leven last van hebben. Lieve Henri, rust zacht en in vrede. Je was een fantastisch mens met een ontzettend goed karakter, alleen doodzonde dat je je nicotineverslaving niet hebt kunnen overwinnen, die je uiteindelijk fataal is geworden. Met veel plezier denk ik eraan terug dat ik als 12-jarig joch voor het eerst naar Amsterdam ging en bij je logeerde aan de Lepelkruisstraat. Je liet me

2 De 3de, herziene en uitgebreide druk is 29 augustus 2023 verschenen onder de titel *Granida van P.C. Hooft in hedendaags Nederlands, Met een uitgebreide toelichting*.

3 Zie verder: <https://salarisonderhandelen.nl/in-memoriam-fons-castermans>

4 Voluit heette hij: Henri Marie Louis Alphons Antoine Castermans.

5 Hij was meester in de rechten, specialisatie fiscaal recht.

o.a. de Dam en het Rembrandtplein zien, we bezochten het Vondelpark, Madame Tussauds, het Rijksmuseum, Artis en het Van Goghmuseum en we maakten een rondvaart door de grachten. Sindsdien heb ik mijn hart aan Amsterdam verpand en nu woon ik op een steenworp afstand van je toenmalige woning aan de Lepelkruisstraat. De mooie herinneringen aan jou zijn te veel om op te noemen. Heel hartelijk bedankt voor alles. Ik hou van je en mis je. Hopelijk tot ziens ...⁶

Robert Castermans
Amsterdam, januari 2024

⁶ Zie verder: <https://salarisonderhandelen.nl/in-memori-am-henri-castermans> en <https://salarisonderhandelen.nl/het-egidius-lied-het-henri-lied-voor-henri-castermans>

INLEIDING

Ontstaan en overlevering

Het toneelstuk dat korthedshalve de *Elckerlijc* wordt genoemd, is geschreven in de 2de helft van de 15de eeuw, rond 1475. De *Elckerlijc* is overgeleverd in vier versies, drie oude drukken uit respectievelijk circa 1495, circa 1501 en circa 1525 en een handschrift uit 1593-1594:

1. De oudste druk is in circa 1495 bij Christiaan Snellaert in Delft verschenen. Die bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel en wordt daarom versie B genoemd. Het titelblad ontbreekt. Het incipit (= beginwoorden van een tekst, handschrift of boek): 'Hier beghint een schoen boecxken / ghemaect in een maniere van enen / spele oft batimente op Elckerlijck / Ende inden eersten so spreekt god aldus'. Het expliciet (= slotwoorden van een tekst, handschrift of boek): 'Des gonne ons die hemelsche vader / Amen segc alle gader'.
Een boek dat met losse letters vóór 1501 gedrukt is, toen de boekdrukkunst zich nog in de wieg (in het Latijn: *in cuna*) bevond, wordt een incunabel of wiegendruk genoemd. Een boek dat tussen 1501 en 1540 gedrukt is, heet een postincunabel.
2. De druk uit circa 1501 is bij Govaert Bac in Antwerpen verschenen. Die berust in de Koninklijke Bibliotheek (KB) in Den Haag en heet daarom versie H. De volledige titel is: *Den spiegel der salicheit van elckerlijc, Hoe dat elckerlijc mensche wert ghedaecht gode rekeninghe te doen van sinen wercken* (zie Afbeelding 1).
3. De druk uit circa 1525 is bij Willem Vorsterman in Antwerpen verschenen. Die wordt bewaard in de universiteitsbibliotheek in Leiden en wordt daarom versie L genoemd. De volledige titel is: *Den spyeghel der salicheyt van elckerlijc, Hoe dat elckerlijc mensche wert ghedaecht gode rekeninghe te doen* (zie Afbeelding 2). Deze editie besluit met: 'Gheprent Tantwerpen buyten dye camer poorte inden gulden eenhoren bij mi Willem vorsterman' (Gedrukt in Antwerpen buiten de Kamerpoort in de Gulden Eenhoorn door mij, Willem Vorsterman).
4. Het handschrift dateert van 1593-1594 en is overgeschreven van een andere druk. *Elckerlijc*-onderzoeker Leonard Willems (1864-

1938) heeft dit handschrift van Floris Prims in 1932 gekregen en daarom spreekt hij van het Prims-handschrift. De kopiïst P. Wilms heeft het in 1593-1594 overgeschreven. Het wordt versie P (naar Prims) genoemd, versie W (naar Willems) of versie M (naar manuscript). De volledige titel is: *Den spiegel der salicheyt, Een schoon spel van elckerlyck mensche*. Leonard Willems heeft dit handschrift in zijn *Elckerlyc-studiën* uitgegeven (Willems 1934, p. 120-158 of Willems 1933, p. 971-1009).

Deze vier teksten zijn naast elkaar geplaatst in: *De spiegel der zaligheid van Elckerlijk*, editie De Haan, p. 18-101.

Vertalingen en bewerkingen

De belangstelling voor *Elckerlijk* was in de tijd van ontstaan erg groot. Het toneelstuk is vaak opgevoerd en er zijn meerdere vertalingen en bewerkingen verschenen.

De *Homulus* (= menseje, de kleine mens) uit 1536 van de Maastrichtse onderwijzer Christianus Ischyrius ofwel Christiaan Sterck (of: de Stercke) is een Latijnse bewerking van de *Elckerlijk*. De volledige titel luidt: *Homulus Petri Diesthemii, Comoedia in primis lepida et pia, in rem Christiani hominis adprime faciens, Anverpie quondam in publico civitatum Brabantiarum conventu vulgariter acta, palmamque adeptam*. Christianus Ischyrius vermeldt in deze titel dat de auteur van *Elckerlijk* Petrus Diesthemius (van Diest) is en dat het stuk ooit de eerste prijs heeft gewonnen op een toneelwedstrijd in Antwerpen van Brabantse kamers. Het is niet bekend wanneer precies die prijs gewonnen is en bij welke gelegenheid.

Naast de *Homulus* (1536) is er een tweede Latijnse bewerking verschenen, het schooldrama *Hecastus* (*ékastos* = Grieks voor 'iedereen') uit 1539 van Georgius Macropedius (1487-1558) uit Gemert in Brabant, geboren als Joris van Lanckvelt. Van *Hecastus* (1539) zijn in de 16de eeuw maar liefst zes Duitse vertalingen verschenen. In beide Latijnse bewerkingen zijn de abstracte begrippen vervangen door echte personages, die uit het leven gegrepen zijn.

De Keulse boekdrukker Jaspar von Gennep (1500-1564) heeft van deze twee Latijnse bewerkingen en van de *Elckerlijk* een nieuw stuk samengesteld in 1539: *Homulus, Der Sünden Loin ist der Toid*. Deze bewerking is in 1556 en 1608 weer vertaald in het Nederlands. De vertaling van 1556 was letterlijk, maar de vertaling van 1608 zette de zeer katholieke aard van de bewerking van Jaspar von Gennep om in een protestantse signatuur. Zo werden de biecht, de heilige

gemeenschap is het geloofselement nog een der algemeenste gebleven. En het bleek dat Elckerlyc, de mensch die, levende, God vergeten heeft, en, stervende, zijn genade bij God herwint, nog steeds met een groot aantal twintigeeuwers was te vereenzelvigen. Ik had alleen het pakje te moderniseeren, en dan nog wel heel lichtelijk. Dan heb ik Elckerlyc opgevoerd' (*Elckerlyc*, editie Teirlinck, p. XIII).

Van *Elckerlijc* is ook een bewerking in het Haelens verschenen in 1997, te weten: *Ederein, Verhaolgedicht* van Frits Criens. Het Haelens is een Limburgs dialect dat in Haelen, een plaats in Midden-Limburg, gesproken wordt. Op p. 34 geeft Frits Criens de inhoud kort weer in 'Get teks en oetlèk' (Wat tekst en uitleg): 'Ederein is ein verhaolgedicht in 100 sjtrofe [van vijf regels]. Ederein veltj bie het kaarte van ziene sjtool in koma. Zien zeel wiltj det neet akseptere, mer ze waertj door Sleefhier gerope. In de hemel trèktj ze duchtig van laer en eistj ze det Ederein zien plaats trök kriegtj. Sleefhier geuftj häör de kans te bewieze det Ederein neet gemistj kan waere, dan zal Hae aan Ederein het laeve sjinke. De zeel grieptj die kans aan. Ierst geit ze nao de zoon van Ederein [Math], dan nao zien dochter [Til]. As lètste is zien vrouw [Marie] aan de bäärt. Alle drie haoje ze Ederein eine sjpegel vääör' (ledereen is een episch gedicht in 100 strofen [van vijf regels]. Iedereen valt bij het kaarten van zijn stoel in coma. Zijn ziel wil dat niet accepteren, maar ze wordt door Onze-Lieve-Heer geroepen. In de hemel trekt ze duchtig van leer en eist dat iedereen zijn plaats terugkrijgt. Onze-Lieve-Heer geeft haar de kans te bewijzen dat iedereen niet gemist kan worden, dan zal Hij aan iedereen het leven schenken. De ziel grijpt die kans aan. Eerst gaat ze naar de zoon van iedereen [Math], dan naar zijn dochter [Til]. Als laatste is zijn vrouw [Marie] aan de beurt. Alle drie houden ze iedereen een spiegel voor). Frits Criens laat op p. 6 zijn episch gedicht voorafgaan door het memento mori: 'Laef in het weite det se mós sjterve' (Leef in de wetenschap dat je moet sterven / dat je eens zult sterven).

De Amerikaanse literaire schrijver Philip Roth (1933-2018) heeft in 2006 de roman *Everyman* gepubliceerd, in het Nederlands verschenen als *Alleman* (2006). In een interview in *The Guardian* van 14 december 2005 zegt Philip Roth: 'Everyman is the name of a line of English plays from the 15th century, allegorical plays, moral theatre. They were performed in cemeteries, and the theme is always salvation [= verlossing, zaligmaking, zaligheid, R.C.]. The classic is called Everyman, it's from 1485, by an anonymous author. It was right in between the death of Chaucer [= 1400, R.C.] and the birth of Shakespeare [= 1564, R.C.]. The moral was always "Work hard and get into heaven", "Be a good Christian or go to hell". Everyman is the main character and he gets a visit from Death. He thinks it's some

sort of messenger, but Death says, "I am Death" and Everyman's answer is the first great line in English drama: "Oh, Death, thou comest when I had thee least in mind." When I thought of you least.'

Schrijver en vertaler Erik Bindervoet (1962) heeft in 2016 een vrije bewerking van de *Elckerlijc* gepubliceerd. Het is een grappig geschreven boekje met goede achtergrondinformatie, dat op het achterplat als volgt gekenschetst wordt: '*De Iedereen* is de vertaling en bewerking van de bekende vijftiende-eeuwse, oer-Hollandse moraliteit *Elckerlijc, Den Spyeghel der Salicheyt van Elckerlijc*. Woordgoochelaar Erik Bindervoet veroorlooft zich zoals we van hem gewend zijn een aantal vrijheden, niet alleen in de taal, maar ook in de cast: God en de Kerk waren te oud voor hun rol en hebben plaatsgemaakt voor de Natuur en de Kunst. Maar het verhaal en de sfeer zijn van a tot z gehandhaafd, net als de boodschap die nog wel een tijdje tijdloos zal blijven.'

Verfilming

Elckerlijc is in 1975 ook verfilmd door de Utrechtse regisseur Jos Stelling (1945). De film *Elckerlyc* duurt 92 minuten en *Elckerlijc* wordt gespeeld door George Bruens (1944-2002). De film wijkt erg af van het middeleeuwse toneelstuk, zoals blijkt uit de weergave van de plot op Wikipedia: 'Elckerlyc is een man zonder scrupules in de middeleeuwen. Voor hem is geen misdaad te erg en hij kent nauwelijks het verschil tussen goed en kwaad. Hij is dan ook een rasechte misantroop. Tot hij op een dag verliefd wordt op een arm meisje dat heel eenzaam onder een brug leeft. Ook het meisje vindt Elckerlyc heel aardig. Zijn geluk is echter van korte duur, want de volgende morgen wordt het meisje gewurgd door de plaatselijke dorpsgek (de Dwaas). Dit drijft Elckerlyc tot waanzin en hij wreekt zich op iedereen. Dit doet hij door allereerst met de Bourgondische hertogin te trouwen zodat hij hertog wordt, vervolgens koopt hij een tovenaars om die hem een magisch instrument geeft waarmee hij over dood en leven van iedereen kan beslissen. Iedere dag doodt Elckerlyc wel een mens of twee. De eerste die gaat is de Dwaas. Als Elckerlyc een schilder opdracht geeft om God te schilderen als een vreselijk monster (want zo ziet hij God tenminste), komt hij diezelfde dag nog ongelukkig aan zijn einde doordat een sport van een ladder waar hij op stond brak. Hierdoor komt hij in de hel terecht en moet hij daar de processen en terechtstellingen van iedereen nadoen.'

De film heeft in het buitenland meer succes gehad dan in Nederland.

Auteurschap

Over het auteurschap van *Elckerlijc* tasten we in het duister. Christianus Ischyrius vermeldt in *Homulus* dat Petrus uit Diest de dichter is. Sommige onderzoekers meenden dat deze Petrus de kartuizer pater Petrus Dorlandus (1454-1507) is. Hij was vicaris van het klooster in Zelem bij Diest in Vlaanderen. De kartuizers leefden contemplatief en het is niet waarschijnlijk dat ze zich hebben beziggehouden met burgerlijke rederijderskunst. Het argument dat de auteur van de *Elckerlijc* een onderlegd theoloog moet zijn geweest, houdt geen steek. De kennis van religieuze aangelegenheden in de *Elckerlijc* is basiskennis waarover de laatmiddeleeuwer makkelijk kon beschikken. Bovendien schreef de kartuizer Petrus Dorlandus voornamelijk in het Latijn.

Volgens Herman Pleij (2007, p. 404) zou Jan Casus weleens de auteur van *Elckerlijc* kunnen zijn: 'Over een auteur is niets bekend, al bestaan er heel wat vermoedens. Ondanks de Delftse achtergrond van de oudst bekende druk lijkt de oorsprong van het spel in Antwerpen te liggen. Drukker Christiaan Snellaert is daar vanaf 1488 ook actief, onder meer als handelspartner van Gerard Leeu die sinds 1484 in Antwerpen verblijft, maar ooit is begonnen in Gouda. Bovendien staat hij ingeschreven als lid van het Antwerpse Sint-Lucasgilde, dat naast beeldende kunstenaars eveneens boekproducenten in de ruimste zin van het woord onder zijn leden telt. Verder onderhoudt hij banden met de plaatselijke rederijderskamer De Violieren, in het bijzonder met de destijds vermaarde rederijker Jan Casus. Deze laatste geniet groot aanzien, maar jammer genoeg is er geen werk van hem bewaard. Of toch wel? Kan hij niet de auteur van de *Elckerlijc* zijn, prijswinnaar daarmee in zijn eigen stad, waarna de tekst door zijn vriend Snellaert in druk verspreid wordt? Een verdere aanwijzing is de Antwerpse herdruk van omstreeks 1501 bij de plaatselijke drukker Govaert Bac, die eveneens in dat milieu verkeerde. Zo produceerde hij eerder, in 1493, een refreinenbundel in druk waarin onder meer een tekst voorkomt van zekere Jan Bijns, zeer vermoedelijk de vader van Anna. Het milieu van deze boekdrukkers, schilders en rederijders lijkt in ieder geval heel dwingend in de richting te wijzen van een Antwerpse oorsprong van de *Elckerlijc*' en: 'In dat milieu van nauw met elkaar verknoopte rederijders en drukkers kwam ook de productie van de *Elckerlijc* tot stand. Deze toneeltekst had een prijs in Antwerpen gewonnen – onbekend wanneer en bij welke gelegenheid – maar werd in Delft gedrukt in 1494 of 1495 door Christiaan Snellaert. Deze stond dus als gildebroeder en zaakwaarnemer van Leeu in nauw contact met Jan Casus en de

de prince of princestrofe genoemd, maar zeker niet altijd wordt met 'Prince' de voorzitter van de rederijderskamer bedoeld. Die 'Prince' kan de belichaming zijn van een aangesproken grootheid in het refrein zelf. Als die een geliefde is, kan zij in of boven de slotstrofe voorkomen als 'Princesse'. In religieuze refreinen kan met 'Prince' God of Christus toegesproken worden. Maria wordt dan aangesproken met 'Princesse'. De princestrofe is vaak korter dan de overige strofen. Het refrein in *Elckerlijc* telt echter maar drie strofen van respectievelijk 9, 10 en 10 versregels en de princestrofe ontbreekt helemaal.

Een rondeel is een 8-regelig gedicht met gewoonlijk slechts twee rijmklanken en met een typerende herhaling van versregels. De versregels 1, 4 en 7 zijn (vrijwel) aan elkaar gelijk, evenals de versregels 2 en 8. Het rijmschema is (meestal) abaaabab. De laatste versregel van elk rondeel rijmt met de eerstvolgende versregel. Bij de rederijders was dat een geliefde aaneenschakeling. De rederijders verwerkten een rondeel vaak in een toneelstuk en dan meestal aan het einde. In *Elckerlijc* staan de rondelen ook aan het eind. Ze staan bovendien vlak achter elkaar: vs. 822-829 en 830-837.

In alle toneelteksten van de rederijders, ook de meest serieuze, komt humor voor. Hoe harder Vriendschap, Naaste Familie, Verre Familie, Wijsheid, Kracht, Schoonheid en Vijf Zinnen roepen dat ze altijd bij *Elckerlijc* zullen blijven, hoe grappiger en onzinniger hun uitvluchten klinken als blijkt dat ze *Elckerlijc* in de dood moeten volgen. Hun beloftes en mooie woorden blijken dan niets waard te zijn. Zo zegt:

- Vriendschap in vs. 225-228: 'Die ghelofte houdic van waerden. / Mer soudic sulcken reyse aenvaerden / Om beden wille, mi souts verdrieten; / Ic soude van deser gheruchte verscieten' (Die belofte blijft van kracht. Maar het zou me tegen de borst stuiten om zo'n reis te maken enkel vanwege een verzoek. Ik zou schrikken van deze narigheid). *Elckerlijc* reageert dan ook in vs. 230-233 met: 'Och hoort doch dit sermoen! / Seydi mi niet, had icx noot, / Mede te gaen tot in die doot / Oft in die helle, had ict begaert' (Och, wat een smoesje! Heb je me niet gezegd dat je zo nodig mee zou gaan tot in de dood of tot in de hel, als ik dat van je verlangde?).
- Verre Familie in vs. 310-312: 'Ten docht niet gheveyst. / Ic seynder mijnre maerten bli ende vro; / Si gaet gaerne ter feesten!' (Laat ik er niet omheen draaien, met plezier stuur ik er mijn dienstmeisje naartoe. Zij gaat graag naar een feestje) en in vs. 314-316: 'En laet niet haesten, beste! / Ten is tot gheenre feesten te loopen, / Noch tot gheenre sollen!' (Doe niet zo haastig, vriend. Het is geen kwestie van naar een feest gaan of ergens een spelletje spelen).
- Naaste Familie in vs. 312-313: 'Ick segghe oeck alsoe. / Ick

van strofische vormen – een refrein en twee rondelen – en op het ontbreken van zuiver rijmtechnische virtuositeiten die zoveel rederijkersproducten ongenietbaar maken. [...] Dit maakt *Elckerlijc* tot het meesterwerk in het genre en verklaart zijn blijvende bijval bij het moderne toneelpubliek' (*Elckerlijc*, editie Van Elslander, p. IX-X) en: 'Dat de oorspronkelijke tekst van *Elckerlijc* echter niet "bewerkt" dient te worden om een modern toneelpubliek te kunnen boeien, bewezen de talrijke opvoeringen uit de laatste jaren, die telkens weer de voortreffelijke dramatische kwaliteiten lieten blijken van een werk dat tot de Wereldliteratuur kan worden gerekend' (ibidem, p. XV-XVI).

Ook als leesdrama spreekt *Elckerlijc* nog steeds aan. De boodschap en de moraal zijn tijdloos.

Moraliteit en zinnespel

De rederijkers schreven in de 15de en 16de eeuw moraliteiten. Die hebben een moraliserende en didactische strekking; er wordt een wijze les gegeven. De rederijkers noemden zo'n allegorisch toneelstuk een 'spel van sinne'. Een zinnespel is een ernstig toneelstuk met *sinnekens* ofwel allegorische personages, zoals 'Ewige Haet' (Eeuwige Haat), 'Geveijnsde Hovaerdij' (Huichelachtige Hoogmoed), 'Ipocrijsie' (Schijnheiligheid), 'Onsuyver Begheerte' (Onzuivere Begeerte), 'Waerheits Verdruckinge' (Verdrukker der Waarheid) en 'Vleischelijcke Sin' (Vleselijke Lust), symbolische handelingen en tableaux vivants. Sinnekens treden gewoonlijk paarsgewijs op en zijn oorspronkelijk toneelduiveltjes. Ze zetten aan tot het kwade en vormen het komische en soms satirische element door hun beweeglijke mimiek en hun levendige, volkse en ook dikwijls platte taal (Van Elslander 1986, p. 14). De rederijkers noemden een tableau vivant een 'tooch' (vertoning), ook gespeld als 'toogh'. In een zinnespel wordt een probleem opgelost, dat al dan niet van religieuze aard is. Een 'sin' is één bepaalde gedachte, een centrale vraag. Vgl. *Rhetoricaal glossarium* van Co Mak, p. 527, s.v. *zin*: 'sin, zn. [...] 1) Mens (vergelijk voor het gebruik – als pars pro toto – *geest, vernuft*, enz.). [...] 2) *Spel van zinne(n), sinne(n)*, zinnespel, allegorisch spel van ernstige inhoud' en ibidem, p. 527, s.v. *zinneken*: 'sinneken, ook uitsl. mv.: *zinnen, sinnen*, zn. Zie MNW i.v. *Sinnekinj*. Allegorisch personage in een zinnespel, inz. personificatie van een fatale hartstocht van de held'.

Meestal worden *moraliteit, zinnespel* en *spel van zinne* als synoniemen beschouwd (zo ook door de Dikke Van Dale, want s.v. *zinnespel* wordt *Elckerlijc* een zinnespel genoemd), maar Antonin van Elslander (1986, p. 14) maakt een onderscheid tussen een

moraliteit en een zinnespel in die zin dat in een moraliteit enkel allegorische personages optreden. Strikt genomen zijn niet alle dramatis personae in *Elckerlijc* allegorische personages, want God en de engel kun je moeilijk allegorieën noemen, maar het zijn ook weer geen concrete mensen. Het zinnespel heeft zich ontwikkeld uit de moraliteit (ibidem, p. 14).

De term *spel van zinne* is later ontstaan dan de genre aanduiding *esbattement* en kan als een afsplitsing van dit algemene begrip gezien worden. In de beginregels wordt *Elckerlijc* 'eenen speele ofte esbattemente' genoemd. Een esbattement ofwel rederijersklucht is een kort toneelstuk met een anekdotisch en vaak komisch karakter. In *Elckerlijc* wordt er een toneelstuk in het algemeen mee bedoeld; zie MNW 2, 732, s.v. *esbattement*: 'Vooral gebruikt in de bepaalde opvatting van *volksspel*, *tooneelvertooning*.'

Het spel van zinne kende zijn grootste bloei in de 16de eeuw. Er zijn ruim 200 zinnespelen overgeleverd. Drie zinnespelen in hedendaags Nederlands met een uitstekende inleiding zijn: Lauris Jansz (2007), Jan Tömisz (1998) en Jan Thönisz (1996).

De *Elckerlijc* is een 'spiegel': de toeschouwers moeten zich aan de personages kunnen spiegelen. Een spiegel is een didactisch geschrift, een boek waaruit men kan leren, een handleiding voor een godsvruchtig leven. Jacobus Drewes (1968, p. 88-89) geeft een uitgebreide beschrijving van de *Elckerlijc* als spiegel: 'Het gebeuren in ons stuk wordt voorgesteld als in een spiegel gezien. De (weg ter) zaligheid van DE MENS wordt de toeschouwer, als in een spiegel, getoond. Het stuk is een variatie op het universele middeleeuwskristelijke thema: de zaligheid van de mens. De gehele schepping immers loopt uit op, culmineert in het verwerven van de hemelse zaligheid door DE MENS. Daarvoor is Christus mens geworden en gestorven. Daartoe heeft hij de Kerk en de sacramenten ingesteld. De sacramenten zijn uitwendige *tekenen* waardoor genade (onzichtbaar) wordt aangeduid (symbolisch) en gegeven. De (onzichtbare) weg ter zaligheid kan niet worden aanschouwd. Slechts een beeld hiervan kan, als in een spiegel, worden waargenomen. Het onzichtbare kan immers in beelden worden waargenomen, zoals de vleesgeworden Zoon het beeld is van de onzichtbare God (Kol. 1,15) [= De brief aan de Kolossenzen 1:15: 'Beeld van God, de onzichtbare, is Hij, eerstgeborene van heel de schepping' (*De Bijbel*, p. 2158), R.C.]. Door beelden en tekens wordt de intelligibele [= niet zinnelijk waarneembaar, slechts door het verstand kenbaar, R.C.] werkelijkheid transparant. [...] het vertoonde gebeuren in zijn geheel is teken van een onzichtbare werkelijkheid, duidt deze onzichtbare werkelijkheid aan en kan slechts als zodanig worden begrepen: kortom, het is een allegorie. De gangbare

De moraliteit toont verwantschap met het mirakelspel. Ook in dat genre wordt uitgebeeld hoe mensen met veel moeite hun weg gaan vanuit de zondige wereld naar het eeuwige heil. Zij kunnen dat niet op eigen kracht, maar hebben Gods hulp nodig. De hulp geschiedt door het miraculeuze ingrijpen van God of Zijn heiligen. Zij verlossen de zondige mens van het kwaad en brengen hem tot het uiteindelijke heil. Een illustre voorbeeld van een mirakelspel uit de Nederlandse literatuur is *Mariken van Nieumeghen*, overgeleverd in een oude druk van omstreeks 1515 van de Antwerpse drukker Willem Vorsterman. Overigens beschouwen velen dit werk tegenwoordig niet meer als toneel, maar als een prozatekst waarvan de dialogen later in versregels zijn omgezet en waaraan een toneelstukje is toegevoegd, het wagenspel van Masscheroen. Herman Pleij (2007, p. 19, 129, 282, 527 en 529) spreekt daarom van 'een gedramatiseerde (voor) leestekst', 'een gedramatiseerd (voor) leesboek' en 'het genre van de met verzen en dialogen verlevendigde prozaroman'. Omdat de *Mariken van Nieumeghen* twee mirakels bevat, het overleven van de val uit de lucht door Mariken en het afvallen van de ijzeren ringen om de hals en armen van Mariken, vaak is opgevoerd en nog steeds op de planken wordt gebracht, hou ik vast aan de traditie om *Mariken van Nieumeghen* een mirakelspel te noemen.

Een groot verschil tussen een mirakelspel en een moraliteit is dat in een mirakelspel alleen mensen van vlees en bloed optreden en geen allegorische personages.

Ars moriendi

De *Elckerlijc* wordt ook gerekend tot mortuaire (= over de dood) literatuur en wel tot het genre van de *ars moriendi* ofwel de kunst van het sterven, in casu het zalig sterven. In *Een scone leeringe om salich te sterven* worden artes moriendi gedefinieerd als 'catechetische werken [= werken die speciaal kennis op kerkelijk terrein willen bijbrengen, R.C.] die tot doel hebben geestelijken en leken voor te bereiden op de dood en het hiernamaals. Ze bevatten vragen, gebeden, commendatie [= een gebed of gezang waarmee een stervende of overledene aan God wordt opgedragen, R.C.], vermaningen, praktische adviezen, stichtelijke overwegingen en soms exempelen. De Latijnse versies dienden ook als studieboek voor geestelijken, de latere vertalingen in de volkstaal waren bedoeld als pastoraal hulpmiddel aan het sterfbed, eventueel te gebruiken door leken' (*Een scone leeringe om salich te sterven*, p. 14). Het genre is in West-Europa wijdverbreid geweest. De sterfboeken verschenen in onder andere het Latijn, Engels, Frans, Duits, Italiaans,

Spaans en Nederlands.

Elckerlijc kan beschouwd worden als een gedramatiseerde ars moriendi, een sterfboek in toneelvorm, althans vanaf de opkomst van Deugd en Kennis. Er bestaan inhoudelijk duidelijke overeenkomsten tussen *Elckerlijc* en *Een scone leeringe om salich te sterven* (ibidem, p. 14-15):

- De ziel dient gered te worden.
- De mens moet aardse zaken achterlaten.
- Onrechtvaardig verkregen goed moet men teruggeven.
- Men moet zijn testament maken.
- De sacramenten van de kerk zijn zeer belangrijk voor de ziel.
- Als de dood nadert, laat de (gezonde) mens de (zieke) mens in de steek.
- De mens heeft een goede of trouwe vriend nodig om hem bij te staan als hij sterft.

Je kunt pas 'goed' (lees: terugkijkend op een voldaan leven en/of in vrede) sterven, als je goed geleefd hebt. Zo bezien onderricht de *Elckerlijc* zowel stervenskunst als levenskunst. Mijs inziens is de belangrijkste boodschap van *Elckerlijc*: leid een deugdzaam leven. Misschien is voor iemand anders de belangrijkste boodschap: vrienden in de nood, honderd in een lood. Of: het gaat niet om het grote geld in het leven, wees daarom niet materialistisch, per slot van rekening heeft een doodshemd geen zakken.

Personages

Er treden 15 personages op en een epiloogspreker. Buiten God en de engel komen er alleen allegorische personages voor. God houdt in het begin een monoloog (vs. 1-47). Het woord *monoloog* komt niet voor in de *Elckerlijc*, maar ik heb dat in de hertaling toegevoegd voor de duidelijkheid. Ook in vs. 50-55 spreekt God. Verder komt Hij niet aan het woord.

God was in het middeleeuwse leenstelsel (feodale stelsel) de opperleenheer (suzerein). Hij treedt op als leenheer van *Elckerlijc* en vraagt Zijn leenman om rekenschap af te leggen. God heeft hem zijn bezittingen en het aardse leven in leen gegeven (vs. 40, 142-143, 304 en 396).

God uit een zware klacht en gaat woedend tekeer. De mens is verblind door zonden en verslingerd aan aardse bezittingen. God realiseert Zich dat Zijn mildheid en vergevingsgezindheid averechts hebben gewerkt. Zijn wraak is ontketend. Daarom wil Hij dat

Elckerlijc onmiddellijk rekenschap van zijn daden komt afleggen.

De Dood is de boodschapper van God. Op Gods bevel spaart hij niemand, noch paus, noch hertog, noch koning, noch graaf. Hij is niet om te kopen en verleent niemand uitstel of kwijtschelding (vs. 106-113). Tegenwoordig zeggen we: de dood kent (of: heeft) geen lieve kinderen.

Het hoofdpersonage is **Elckerlijc**; dat is Middelnederlands voor 'iedereen'. Elckerlijc is iedereen, dus ook het publiek, ieder mens, in het bijzonder de zondige mens, maar alle mensen zijn zondaren. Zie Het evangelie volgens Johannes 8:7: Wie uwer zonder zonde is, werpe de eerste steen. Wij zijn allen zondaars (De brief aan de Romeinen 3:23). De straf voor onze zonden is de dood. Omdat we allemaal zondaars zijn, sterven we op een dag. Niemand op aarde heeft het eeuwige leven, want iedereen zondigt (De brief aan de Romeinen 6:23). Ook iedereen begaat wel jeugdzonden; vgl. Psalm 25:6-7: 'Denk aan uw barmhartigheid, Heer, aan uw liefde door de eeuwen heen. Denk niet aan de zonden uit mijn jeugd, maar denk met liefde aan mij, Heer, omwille van uw goedheid' (*De Bijbel*, p. 854). Een bede in het Weesgegroet (het Ave Maria) is: 'Heilige Maria, moeder van God, bid voor ons, zondaars, nu en in het uur van onze dood.'

Als Elckerlijc ten tonele verschijnt, zegt de Dood tegen hem in vs. 70-71: 'Elckerlijc, waer sidi op weghe / Dus moey? hebdi al Gods vergheten?' (Elckerlijc, waar ga je zo mooi gekleed naartoe? Ben je God helemaal vergeten?). Zijn uiterlijk weerspiegelt hier zijn innerlijk. Elckerlijc wordt neergezet als een hebzuchtig mens die zijn bezit misbruikt door zich enorm op te tooien. In vs. 600 zegt Kennis tegen Elckerlijc: 'Doet aen dit cleet' (Doe dit kleed aan) en Deugd zegt tegen Elckerlijc in vs. 606: 'Elckerlijc, wilt dat cleet aendraghen' (Elckerlijc, draag dat kleed). Elckerlijc trekt het kleed aan, het boetekleed. Dit symboliseert dat hij tot inkeer is gekomen; hij is niet meer de zondige, op aards bezit beluste, God niet vrezende, wereldse mens. De symbolische betekenis van kleding en de verwisseling van kledij treffen we ook aan in de Bijbel:

- Zacharia 3:1-5: 'Vervolgens liet Hij me de hogepriester Jozua zien. Deze stond voor de engel van de Heer, met aan zijn rechterhand de satan, die tegen hem pleitte. De Heer zei tegen satan: "De Heer zal je het zwijgen opleggen. De Heer, die Jeruzalem heeft uitverkoren, zal jou het zwijgen opleggen. Is deze Jozua niet een stuk zwartgeblakerd hout dat uit het vuur is weggerukt?" Nu was Jozua in vuile kleren voor de engel verschenen. Deze zei tegen degenen die voor Hem stonden:

geestelijke gaven (waaronder de sacramenten) voor geld – , het celibaat schenden, kinderen hebben en hoerenlopen. Maar dat zijn betreuenswaardige uitzonderingen, vervolgt Vijf Sinnen, die ons er niet van mogen weerhouden de priesters respectvol te bejegenen', zoals Bart Ramakers het formuleert (*Elckerlijc*, editie Ramakers, p. 25).

Wijsheid, Kracht, Schoonheid en Vijf Zinnen moeten volgens Deugd en Kennis met Elckerlijc meegaan als raadgevers (vs. 616-617 en 618-619); ze moeten hem bijstand verlenen als hij voor de Opperste Rechter staat om rekenschap af te leggen. Maar uiteindelijk willen ze hem niet in de dood volgen.

De engel ('die ynghel') treedt alleen aan het eind kort op; de engel neemt de ziel van Elckerlijc uit zijn lichaam en voert die ziel ten hemel (vs. 847-854).

Samenvatting van de *Elckerlijc*

Het toneelstuk begint met een monoloog van God. Vanuit de hemel ziet Hij dat de mensen geen godsvruchtig maar een zondig leven leiden. Aardse rijkdom hebben ze boven Hem verkozen en Hem zijn ze vergeten. Daarom is Zijn wraak ontketend. Vooral Hoogmoed, Hebzucht en Afgunst hebben zich over de aarde verspreid. Hij wil dat Elckerlijc rekenschap van zijn daden komt afleggen. Want als Hij niets doet, worden de mensen nog erger dan beesten en gaan ze elkaar zelfs opeten. Onnoemelijk veel barmhartigheid heeft Hij ze gegeven, maar ze zijn verblind door het aardse bezit. Hij roept de Dood bij Zich.

De Dood vraagt de almachtige God wat Zijn bevel is. Hij draagt de Dood op om Elckerlijc te gaan halen omdat die rekenschap moet komen afleggen van zijn daden. De Dood gaat naar Elckerlijc toe en brengt hem de boodschap van God over. Elckerlijc antwoordt dat hij er niet op voorbereid is om nu al alleen voor God rekenschap af te leggen. Daarom wil hij de Dood duizend pond geven als hij zijn leven mag behouden, maar de Dood verleent niemand uitstel of kwijschelding. Wel mag hij een reisgenoot meenemen, maar die moet nog dezelfde dag gereed zijn. Elckerlijc beklaagt zijn lot, omdat zijn staat van dienst erg slecht is. Hij heeft nooit iets goeds gedaan en vindt dat zijn leven voor niets is geweest. Was hij maar nooit geboren. Hij besluit Vriendschap te vragen met hem mee te gaan.

Elckerlijc ziet er bedrukt uit en daarom vraagt Vriendschap waarom

Familie, Bezit en de zieke Deugd, zien dat Elckerlijc een onrechtvaardige is, iemand die de weg der ongerechtigheid bewandelt. Hij gebruikt zijn zintuigen, zijn waarnemingsvermogen verkeerd door zich te richten op aardse bezittingen. Na deze ontmoeting laten ook vijf personages, de genezen Deugd, Kracht, Schoonheid, Wijsheid en Vijf Zinnen, zien dat hij een rechtvaardige is, iemand die kiest voor de weg der gerechtigheid. Hij gebruikt zijn zintuigen dan goed door zich te richten op God en zijn medemens.

De structuur in schema:

1. monoloog van God: vs. 1-47
2. God stuurt de Dood naar Elckerlijc: vs. 48-63
3. gesprek tussen de Dood en Elckerlijc: vs. 64-160
4. eerste monoloog van Elckerlijc: vs. 161-183
5. gesprek tussen Elckerlijc en Vriendschap: vs. 184-266
6. tweede monoloog van Elckerlijc: vs. 266-283
7. gesprek tussen Elckerlijc en Naaste Familie en Verre Familie: vs. 284-328
8. derde monoloog van Elckerlijc: vs. 328-349
9. gesprek tussen Elckerlijc en Bezit: vs. 350-416
10. vierde monoloog van Elckerlijc: vs. 416-439; diepte- en keerpunt
11. gesprek tussen Elckerlijc en Deugd: vs. 440-474 en 478-485
12. gesprek tussen Elckerlijc en Kennis: vs. 475-477 en 485-494
13. gesprek tussen Elckerlijc en Biecht: vs. 495-526
14. boetedoening van Elckerlijc: vs. 527-609; refrein: vs. 535-563; genezing van Deugd: vs. 579-597
15. gesprek tussen Elckerlijc en Deugd en Kennis: vs. 610-621
16. gesprek tussen Elckerlijc en Wijsheid, Kracht, Schoonheid en Vijf Zinnen: vs. 622-666
17. verheerlijking van het priesterschap: vs. 667-725
18. pelgrimstocht van Elckerlijc, Deugd, Kennis, Wijsheid, Kracht, Schoonheid en Vijf Zinnen: vs. 726-756
19. vlucht van Schoonheid, Kracht, Wijsheid en Vijf Zinnen: vs. 756-807
20. dood van en tenhemelstijging ofwel verwerving van zaligheid door Elckerlijc: vs. 808-854; twee rondelen: vs. 822-829 en 830-837
21. epiloog: vs. 856-878

Aandachtspunten

Verschillende passages in *Elckerlijc* zullen voor een hedendaagse lezer moeilijk te begrijpen zijn. Daarom licht ik die hieronder toe. Ook

zullen veel lezers de talrijke directe of indirecte ontleningen aan de Bijbel niet herkennen. Voor hen citeer ik de betreffende Bijbelpassages.

vs. 1 'Ick sie boven uut mijnen throne' (Ik zie hierboven vanuit de hemel). Met *throne* wordt 'hemeltroon', 'hemelse troon' of 'hemel' bedoeld. Afbeelding 3 is een detail van het schilderij *De zeven hoofdzonden en de vier laatste dingen* (ca. 1500) van Jheronimus ofwel Jeroen Bosch (ca. 1450-1516) of een navolger. Het is de hemel, een van de vier uitersten van de mens. De hemel is de verblijfplaats van God, de engelen en de gelukzaligen. In het paleis zit God de Vader op Zijn troon. Hij wordt omringd door engelen. Bij Zijn voeten bevindt zich een rijksappel, die Zijn wereldheerschappij, Zijn oppermacht symboliseert. Wie deugdzaam geleefd heeft, betreedt de hemel. De naakte doden komen aan bij de heilige Petrus. Hij is de portier van de hemel. De duivel probeert een aantrekkelijke dame weg te sleuren voor de poort van de hemel en naar de hel te voeren. De aartsengel Michaël heft zijn staf en steekt daar een stokje voor. Een combo van engelen maakt muziek. Rechtsboven bevinden zich de apostelen in een apart gedeelte van het paleis en daaronder de profeten van het Oude Testament (Till-Holger Borchert 2016, p. 202-203). Charles de Tolnay (1984, p. 337) heeft een andere interpretatie. Volgens hem bevinden de vrouwen zich op de eerste etage en de mannen op de begane grond: 'Het *Paradijs* is een soort klooster, waarin mannen en vrouwen, streng gescheiden, een leven van meditatie leiden.'

vs. 2-3 God ziet vanuit de hemel dat al wat mens is, 'leeft uut vresen onbekent'. Erik Bindervoet (2016, p. 126) zegt hierover: 'God begint meteen in raadselachtig Middelnederlands te spreken. Wat wordt er bedoeld met "onbekent" en hoe sluit het aan op "uut vresen"? Dat laatste moet zonder vrees betekenen (in M staat ook onomwonden "sonder"). Willems houdt het erop dat er ooit stond, of had moeten staan "van vresen", en dan zou het, in onberispelijk Middelnederlands, "onbekend met vrees" betekenen. Andere tekstbezorgers halen het uit elkaar, alsof er een komma stond, en dan zegt God dus eigenlijk dat al wat mens is of heet er onbevreesd en ongelovig, onverstandig, dwaas op los leeft.'

Elckerlijc-specialist R. Vos interpreteert vs. 3 als 'leeft zonder vrees (voor Mij) en zonder kennis (van Mij)' (*Elckerlijc*, editie Vos, p. 35). En met de kennis van God bedoelt hij de kennis van God die de mens het pad der deugd (gerechtigheid) doet opgaan (Vos 1965-1966a, p. 24). Jacobus Drewes (1968, p. 94-97) zegt hierover: 'Vos vat *onbekent* op als "zonder kennis (van Mij)". Ik denk, met Mak, Rhet.

voornaamste hoofdzonde: 'Hoogmoed begint wanneer de mens de Heer verlaat, zijn hart zich verwijderd van zijn maker. Hoogmoed begint met zonde, wie zich daarin verliest, loopt over van gruwelijkheden. Dan maakt de Heer zijn ellende buitensporig groot, richt Hij hem geheel en al te gronde' (*De Bijbel*, p. 1735). Hebzucht (inhaligheid) en hoogmoed (pronkzucht) worden samen genoemd in De eerste brief van Johannes 2:15-17: 'Heb de wereld en wat in de wereld is niet lief. Als iemand de wereld liefheeft, is de liefde van de Vader niet in hem, want alles wat in de wereld is – begeerte [= wellust, R.C.], inhaligheid, pronkzucht – , dat alles komt niet uit de Vader voort maar uit de wereld. De wereld met haar begeerte gaat voorbij, maar wie Gods wil doet blijft tot in eeuwigheid' (*De Bijbel*, p. 2221). Blijkens **vs. 6-8** is hebzucht de grote schuldige van de goddeloosheid en het ongeloof van de mensen: 'Opten aertschen scat sijn si versot. / Dien hebben si voer Gode vercoren / Ende mi vergheten' (Ze zijn verzot op aardse rijkdom. Die hebben ze boven Mij verkozen en Mij zijn ze vergeten).

vs. 16 'dye .vij. duechden' (de zeven deugden). Als getallen niet voluit werden geschreven in de middeleeuwen, werden ze weergegeven door Romeinse cijfers; meestal in kleine letters waarbij aan het eind van het getal een *-i* een lange *-i* werd, dus *j* = 1, *ij* = 2, *ijj* = 3, *iiij* = 4, *viiiij* = 9, *xv* = 15, *xx* = 20. Het was niet gebruikelijk om een lager cijfer vóór een hoger cijfer te zetten waarbij dat afgetrokken werd van het hogere cijfer, vandaar *iiij* in plaats van *iv*. Ook de korte *-i* kwam voor: *xii* = 12. Het Romeinse getal werd vaak voorafgegaan en/of gevolgd door een punt, een Romeinse gewoonte. Oorspronkelijk diende die om verwarring met leetterkens die als letters bedoeld zijn, te vermijden (Maaike Hogenhout-Mulder 1985, p. 24). Tegenover de zeven hoofdzonden staan de zeven deugden. De drie goddelijke, christelijke, theologale (= op God gericht) of theologische deugden zijn geloof, hoop en liefde (naastenliefde, liefdadigheid). Ze zijn ontleend aan De eerste brief aan de Korintiërs 13:13: 'Dit is wat blijft: geloof, hoop en liefde, deze drie, maar de grootste daarvan is liefde' (*De Bijbel*, p. 2119). We geloven in God, hopen en vertrouwen op God en houden van God. Deze drie deugden worden goddelijk genoemd omdat ze een gave van God zijn. Bovendien zijn ze gericht op God. Voor mensen zijn ze de weg die hen direct naar God brengt. Daarna komen de vier hoofddeugden oftewel de vier zedelijke of kardinale deugden: voorzichtigheid (bedachtzaamheid, verstandigheid, wijsheid), rechtvaardigheid (rechtschapenheid, gerechtigheid), sterkte (kracht, moed, dapperheid, focus, standvastigheid, vasthoudendheid) en matigheid (gematigdheid, zelfbeheersing).

vs. 540 ‘bi Yeven rade’ (door Eva’s schuld). Adam had van de verboden vrucht gegeten omdat Eva die aan hem had gegeven. Hierdoor was het mensengeslacht belast met de erfzonde oftewel beroofd van het eeuwige leven; zie Genesis 3:12-16: ‘De mens antwoordde: “De vrouw die U mij hebt gegeven om mij terzijde te staan, gaf mij vruchten van de boom en toen heb ik ervan gegeten.” “Waarom heb je dat gedaan?” vroeg de Heer God aan de vrouw. En zij antwoordde: “De slang heeft me misleid en toen heb ik ervan gegeten.” [...] Tegen de vrouw zei Hij: “Je zwangerschap maak Ik tot een zware last, zwoegen zul je als je baart. Je zult je man begeren en hij zal over je heersen” ’ (*De Bijbel*, p. 30).

vs. 544 ‘O godlijk Tresoor!’ (O goddelijke Schat!). Vgl. De brief aan de Kolossenzen 2:2-3: ‘[...] Christus, in wie alle schatten van wijsheid en kennis verborgen liggen’ (*De Bijbel*, p. 2159).

vs. 544 ‘o coninclijc Saet!’ (O koninklijk Zaad!). Vgl. De brief aan de Romeinen 1:3: ‘[...] zijn Zoon – als mens voortgekomen uit het nageslacht van David, aangewezen als Zoon van God en met macht bekleed door de heilige Geest, toen Hij opstond uit de dood – , Jezus Christus, onze Heer’ (*De Bijbel*, p. 2083).

vs. 546 ‘Specie der engelen sonder versaden!’ (Spijs van de engelen, waarvan wij nooit genoeg krijgen!). Vgl. Wijsheid 16:20-21: ‘Uw volk daarentegen hebt U gevoed met engelenspijs. Zonder enige moeite verschaftte U hun vanuit de hemel brood dat al bereid was, waarin alle heerlijkheden verenigd waren en dat aan ieders smaak voldeed. Het voedsel toonde uw mildheid jegens uw kinderen. Het voegde zich naar de wensen van de gebruiker en veranderde in wat men maar wilde. Al leek het op sneeuw en ijs, het was bestand tegen vuur en smolt niet’ (*De Bijbel*, p. 1714). Zie MNW 7, 1658-1659, s.v. *specie*: ‘Ook toegepast op Christus. [...] O alder werelt toeverlaet, specie der engelen sonder versaden, *Elckerlijc*² 544 [= vs. 545-546 in *Elckerlijc*, editie Van Elslander, R.C.] (hier in de bet. *hemelsche spijs*).’

vs. 546-547 Herman Teirlinck (1973, p. 379) geeft deze versregels weer met: ‘Specie der engelen, zonder verzaden! / Spiegel der vreugd, daar ’t ál aan staat’. Zijn hertaling luidt: ‘Hemelse spijs der engelen, waaraan wij ons niet kunnen verzadigen! / Spiegel der deugd waar alles van afhangt’ (ibidem, p. 1080).

vs. 547 ‘daert al aen staet’ (van Wie alles afhankelijk is). Vgl. Psalm 22:29: ‘Want het koningschap is aan de Heer, Hij heerst over de

MIDDELEEUWS TONEEL

In de middeleeuwse stad werd vaak en veel toneelgespeeld. Maar weinig mensen konden lezen en waren rijk genoeg om een duur handgeschreven boek te kopen. De Duitse drukker Johannes Gutenberg (ca. 1400-1468) heeft halverwege de 15de eeuw de boekdrukkunst weliswaar niet uitgevonden zoals vaak beweerd wordt, maar wel enorm verbeterd. Pas in de 16de eeuw werden boeken voor veel mensen betaalbaar door grote oplages. De meeste toneelteksten zijn niet bewaard gebleven. Misschien werden de teksten ook vaak niet opgeschreven en werd het toneelspel in meerdere of mindere mate geïmproviseerd.

De handschriften geven bijna alleen de teksten voor de acteurs. Meestal is er geen lijst van benodigde attributen en decorstukken. Soms zijn er regieaanwijzingen, maar die zijn heel kort. In *Elckerlijc* staan geen echte regieaanwijzingen. Buiten de sprekersaanduidingen staan in de *Elckerlijc*:

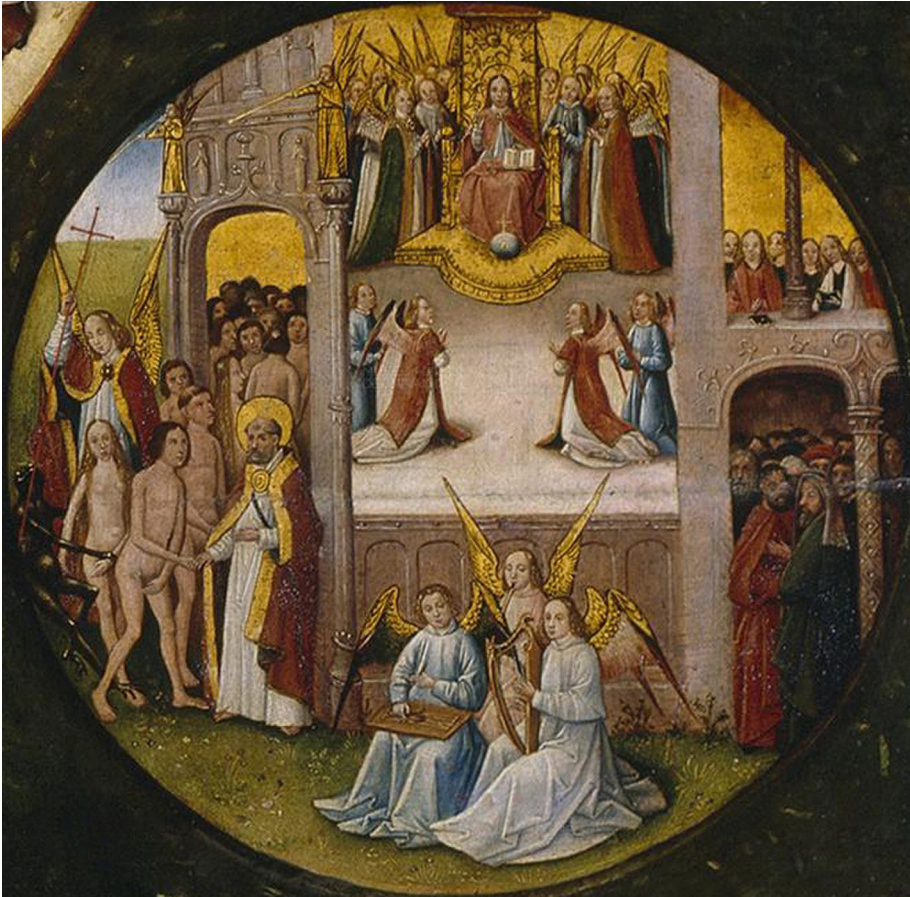
- de inleidende zinnen: 'Hier beghint een schoon boecxken, ghemaect in den maniere van eenen speele ofte een esbatemente op elckerlijc mensche. Ende inden eersten spreeckt God almachtich aldus'. Het gaat dus om een toneelstuk.
- de inquit-formules 'God spreekt' (God spreekt) boven vs. 50 en 'Die ynghel seyt' (De engel zegt) boven vs. 847. Een inquit-formule is een expliciete vermelding dat een acteur nu iets gaat zeggen; het Latijnse *inquit* betekent 'hij zegt' of 'hij heeft gezegd'.
- het kopje 'Die naeprologhe' (de epiloog) boven vs. 855.

Dit kun je nauwelijks regieaanwijzingen noemen.

Een geijkte uitdrukking waarmee vaak naar een personage werd gevraagd, was: 'Waer sidi?' (Waar ben je?). Waarschijnlijk diende die als teken aan een acteur om op te komen. God roept in vs. 46: 'Waer sidi, mijn Doot, die niemant en spaert!' (Waar ben je, Mijn Dood, die niemand spaart?). *Elckerlijc* vraagt in:

- vs. 284: 'Waer sidi, vrienden ende maghe?' (Waar zijn jullie, familieleden?)
- vs. 350: 'Waer sidi, mijn Goet?' (Waar ben je, mijn Bezit?)
- vs. 440: 'Waer sidi, mijn Duecht?' (Waar ben je, mijn Deugd?)

Voor de mogelijke opvoeringswijzen bieden de toneelteksten ook aanknopingspunten. Als er bijvoorbeeld staat dat het publiek bij het weggaan een trap af moet gaan, dan werd het toneelstuk waarschijnlijk opgevoerd in een huis of herberg of op een zolder. Aan het eind van het abele spel *Esmoreit* in vs. 1017 zegt meester Platus

Afb. 3: Jeroen Bosch of een navolger: Hemel, detail rechtsonder van *De zeven hoofdzonden en de vier laatste dingen* (ca. 1500), Museo del Prado in Madrid

Afb. 5: Avanzino Nucci (ca. 1552-1629): *Petrus' confrontatie met Simon Magus* (1620)

Afb. 6: houtsnede (eind 15de eeuw): een engel neemt de ziel uit het lichaam van een overledene – <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg34/0290>

Afb. 7: Jeroen Bosch: detail van *Opstijging van de zaligen naar het hemelse paradijs* (ca. 1490 of later), dogepaleis in Venetië

BIBLIOGRAFIE

Uitgaven van *Elckerlijc*

Erik Bindervoet: *Den spyeghel der salicheyt van Elckerlijc, De spiegel van de verlichting van De ledereen*. Vertaling en bewerking. Amsterdam: De Harmonie. 2016.

Elckerlijc, Een moraliteit. Tekstverzorging en vertaling Hessel Adema. 6de dr. Bewerking van deze druk: Luciën de Jong. [z.pl.]: Taal & Tekenen. 2019. (T & T Klassieken, Vertaalde tekstuitgaven middeleeuwen).

Elckerlijc – Jedermann. Herausgegeben und übersetzt von Clara Strijbosch und Ulrike Zellmann. Münster: agenda Verlag. 2013. (Bibliothek mittelniederländischer Literatur, Band 6).

Elckerlijc, Ederein, 'Wie edere mins gerope weurt veur God rekensjap vaan ze leve aof te lègke', 'n Zede-lès oet umtrint 't jaor 1500. Ónberijmp in 't Mestreechs vertoald door Jef Viegen. Mestreech, 2000.

Elckerlijc. In: *Hoort wat men u spelen zal, Toneelstukken uit de middeleeuwen*. Samenstelling, inleiding en toelichting van M.C.A. van der Heijden. 2de dr. Utrecht [enz.]: Spectrum. 1972. (Spectrum van de Nederlandse letterkunde, [dl.] 5), p. 233-282, 425 en 427.

Elckerlijc. Met inleiding en aantekeningen van W.H. Beuken. 3de dr. 's-Hertogenbosch: Malmberg. 1960. (Malmbergs Nederlandse schoolbibliotheek).

Elckerlijc, Den spieghel der salicheit van Elckerlijc, Hoe dat elckerlijc mensche wert ghedaecht Gode rekeninghe te doen. Deze uitgave van 'Elckerlijc' werd in het voorjaar van 1951 volgens de tekstaanwijzingen van J. van Mierlo gezet uit de Baskerville en gedrukt door G.J. van Amerongen te Amersfoort op papier van G.H. Bührmann. De houtgravures zijn van St. Mrozewsky, de typografische verzorging was in handen van Susanne Heynemann. Het bindwerk werd verzorgd door J. Brandt en Zoon te Amsterdam. De oplage van 175 genummerde exemplaren is bestemd voor de leden van de Stichting 'De Roos' te Utrecht. Dit exemplaar is nummer 150. Utrecht: De Roos. 1951.

in 15 eeuwen Nederlands in de woordenboeken van het Instituut voor de Nederlandse Taal. > Zoeken in de woordenboeken ...

J.J. Mak: *Rhetoricaal glossarium*. Assen: Van Gorcum. 1959. (Taalkundige bijdragen van Noord en Zuid, [dl.] 12).

W.J.J. Pijnenburg en T.H. Schoonheim: *Middelnederlands lexicon*. 2de, herziene en uitgebreide dr. Amsterdam: Schiphouwer en Brinkman. 1997.

W.J.J. Pijnenburg en J.J. van der Voort van der Kleij: *Woordenboek Middelnederlands*. Utrecht [enz.]: Spectrum. 1984. (Aula paperback, [dl.] 94).

J. Verdam: *Middelnederlandsch handwoordenboek*. Onveranderde herdruk en van het woord *sterne* af opnieuw bewerkt door C.H. Elbinge Wubben. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff. 1994.

E. Verwijs en J. Verdam: *Middelnederlandsch woordenboek*. Voltooid door F.A. Stoett. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff. 1885-1941. 11 dln. [Het MNW beschrijft de Nederlandse woordenschat uit de periode 1250-1550.]

Vroegmiddelnederlands woordenboek, Woordenboek van het Nederlands van de dertiende eeuw in hoofdzaak op basis van het Corpus-Gysseling. Bewerkt door W.J.J. Pijnenburg, K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt [e.a.]. Leiden: Instituut voor Nederlandse Lexicologie. 2001. 4 dln. [Het VMNW beschrijft de Nederlandse woordenschat uit de periode 1200-1300.]

Woordenboek der Nederlandsche taal. Bewerkt door M. de Vries en L.A. te Winkel. 's-Gravenhage [enz.]: M. Nijhoff. 1882-1998. 29 dln. en 3 dln. Aanvullingen, 2001. [Het WNT beschrijft de Nederlandse woordenschat uit de periode 1500-1976.]

Overige literatuur

Ben Albach: '30 juni 1655, Ariana Nooseman ontvangt f 76,50 voor zeventien optredens in de Schouwburg, De eerste vrouw op het toneel van de Schouwburg'. In: *Een theatergeschiedenis der Nederlanden, Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Onder hoofdredactie van R.L. Erenstein. Redactie: D. Coigneau, R. van Gaal, F. Peeters [e.a.]. Amsterdam: Amsterdam

University Press. 1996, p. 234-241.

Ben Albach: *Duizend jaar toneel in Nederland*. Bussum: C.A.J. van Dishoeck. 1965. (Fibulareeks, dl. 7).

Willem Asselbergs: *De stijl van Elkerlijk*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink. 1968. (Zwolse reeks van taal- en letterkundige studies, nr. 19A). Ook verschenen als: Anton van Duinkerken: 'De stijl van Elkerlijk'. In: *Dietsche Warande en Belfort* 113 (1968), p. 252-271. [Anton van Duinkerken is het pseudoniem van Willem Asselbergs (1903-1968).]

Peter G. Beidler: 'The Miller's Tale'. In: *Sources and analogues of The Canterbury Tales*. General editor: Robert M. Correale. Associate general editor: Mary Hamel. Volume 2 (Cambridge: D.S. Brewer. 2005). (Chaucer studies, [dl.] 35), p. 249-275.

De Bijbel. Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap. Amsterdam [enz.]: Querido Facto. 2021. (NBV21 [= de nieuwe Bijbel voor de 21e eeuw, R.C.]). ISBN 978 90 214 2875 8

Till-Holger Borchert: *Bosch in detail*. Eindredactie: Dandra Darbé. Vertaling: Thea Wieteler. [Brussel]: Ludion. 2016.

Herman Brinkman: 'De const ter perse, Publiceren bij de rederijkers voor de Reformatie'. In: Herman Pleij en Joris Reynaert: *Geschreven en gedrukt, Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van middeleeuwen naar moderne tijd*. Gent: Academia Press. 2004, p. 157-175.

Jan H. Cartens: 'Een nieuwe Elkerlijk'. recensie van: *Den spieghel der salicheit van Elckerlijc, Hoe dat elckerlijc mensche wert ghedaecht Gode rekeninghe te doen van sinen wercken*. Ingeleid en van aantekeningen en bijlagen voorzien door R. Vos. Groningen: Wolters-Noordhoff. 1967. (Van alle tijden). In: *Raam, Literair maandblad* 1968, afl. 44, p. 61-63.

A.C. Cawley: *Everyman*. Edited. Reprinted 1963, 1965, 1968, 1970, 1977, with corrections and additional bibliography. Manchester: Manchester University Press. 1977. (Old and Middle English texts).

Dirk Coigneau: 'Drama in druk, tot circa 1540'. In: *Spel en spektakel, Middeleeuws toneel in de Lage Landen*. Door Hans van Dijk, Bart Ramakers, Ike de Loos [e.a.]. Amsterdam: Prometheus. 2001. (Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen, dl. 23), p.

ELCKERLIJC IN HEDENDAAGS NEDERLANDS

Elckerlijc

De zedenleer hoe iedereen de zaligheid kan verwerven

**Hoe ieder mens gedagvaard wordt om voor God
rekenschap af te leggen**

Elckerlijc

Den spyeghel der salicheyt van elckerlijc

**Hoe dat elckerlijc mensche wert ghedaecht gode
rekeninghe te doen**

Hertaald in hedendaags Nederlands

door

Robert Castermans

Elckerlijc

De zedenleer hoe iedereen de zaligheid kan verwerven

Hoe ieder mens gedagvaard wordt om voor God rekenschap af te leggen

PERSONAGES

God
De Dood
Elckerlijc
Vriendschap
Naaste Familie
Verre Familie
Bezit
Deugd
Kennis
Biecht
Kracht
Schoonheid
Wijsheid
Vijf Zinnen
De engel

Hier begint een mooi boekje in de vorm van een toneelstuk dat op iedereen van toepassing is. In het begin spreekt de almachtige God aldus:

Monoloog van God (vs. 1-47)

Ik zie hierboven vanuit de hemel dat de mensen geen godsvruchtig leven leiden. Ook zie Ik dat ze zo zeer verblind zijn door hun zonden dat ze Mij niet als God erkennen. Ze zijn verzot op aardse rijkdom. Die hebben ze boven Mij verkozen en Mij zijn ze vergeten, Ik Die voor het heil der mensheid ben gestorven. O, Hoogmoed, Hebzucht en Afgunst, machtig onder de zeven hoofdzonden, wat hebben jullie je over de aarde verspreid! Vanwege de zeven hoofdzonden ben Ik bedroefd samen met al Mijn hemelse volgelingen en is Mijn wraak ontketend. De zeven deugden, die machtig waren, zijn allemaal verdreven en verjaagd. De onschuldige mens heeft zich hierover bij

Mij ten zeerste beklaagd. Iedereen leeft zorgeloos. Toch weten zij niet wat de dag van morgen brengen zal. Ik zie heel goed dat hoe meer Ik de mensen ontzie, hoe erger het ieder jaar wordt. Elke nieuwe generatie wordt nog slechter. Daarom wil Ik dat Elckerlijc nu rekenschap van zijn daden komt afleggen. Want als Ik de wereld nog langer op deze losbandige wijze door zou laten gaan, dan zouden de mensen erger dan beesten worden en zouden ze elkaar zelfs gaan opeten. Het ware godsgeloof, dat Ik hun bevolen heb te belijden, zijn ze helemaal vergeten. Het verzwakt, het kwijnt weg, het verkilt, terwijl Ik er zo liefdevol voor gestorven ben, uit vrije wil, omdat Ik hoopte dat zij hierdoor van Mijn hemelse heerlijkheid zouden genieten, waartoe Ik ze nadrukkelijk had uitverkoren. Nu zie Ik dat het volstrekt vergeefs is geweest, dat Ik ze tot zo'n hoge prijs heb liefgehad. Hoeveel Ik hun ook gegeven heb uit de schatkamer van Mijn barmhartigheid, dat hun rechtmatig toekomt, toch zijn ze zo dwaas en verblind door het aardse bezit dat het recht zijn loop moet hebben voor iedereen die zo weinig godsvruchtig leeft. Waar ben je, Mijn Dood, die niemand spaart? Kom hier en luister naar wat Ik je te vertellen heb!

De Dood (vs. 48-49)

Ik sta altijd tot Uw beschikking, almachtige God. Wat is Uw bevel?

God spreekt (vs. 50-55)

Ga nu naar Elckerlijc en zeg hem namens Mij dat hij onmiddellijk op een bedevaart moet gaan die niemand ter wereld kan ontlopen en dat hij zonder uitstel rekenschap aan Mij moet komen afleggen. Dat is Mijn bevel.

De Dood (vs. 56-71)

Dat zal ik doen, almachtige God. Ik zal op aarde mijn gezag laten gelden. Ik zal snel en zonder dralen naar Elckerlijc gaan. Hij leidt een beestachtig en zinnelijk leven, zonder enige godsvrucht. Het aardse bezit aanbidt hij boven God. Daarom zal hij de eeuwige zaligheid niet verwerven. Ik zal dan ook snel naar hem toe gaan. O mijn God, daar komt hij net aangelopen. Hij verwacht mijn komst totaal niet. Ach Elckerlijc, spoedig wordt je afgenomen, wat je denkt stevig in handen te hebben. Je zult met een zware last en in ellende voor de

almachtige God staan. Elckerlijc, waar ga je zo mooi gekleed naartoe? Ben je God helemaal vergeten?

Elckerlijc (vs. 72)

Waarom vraag je dat?

De Dood (vs. 72-75)

Dat hoor je zo, als je even naar me luistert. God heeft me vanuit de hemel dringend naar je toe gestuurd.

Elckerlijc (vs. 76)

Naar mij toe gestuurd?

De Dood (vs. 76-79)

Ja, inderdaad! Ook al ben je Hem blijkbaar vergeten, Hij denkt wel aan jou in Zijn rijk, zoals ik je duidelijk zal maken.

Elckerlijc (vs. 80)

Wat verlangt God van mij?

De Dood (vs. 80-82)

Dat zal ik je zeggen. Zonder enig uitstel wil Hij dat je rekenschap aan Hem aflegt.

Elckerlijc (vs. 82-83)

Hoe moet ik dat opvatten? Rekenschap? Wat moet dat betekenen?

De Dood (vs. 84-95)

BIJLAGE 1

Everyman in het Engels

Arthur Clare Cawley (1913-1993) was hoogleraar Engelse taal en middeleeuwse Engelse literatuur aan de Universiteit van Leeds. Hij heeft in 1961 *Everyman* uitgegeven (Cawley 1977, p. 1-28). *The mirror of everyman's salvation* van o.a. John Conley bevat de Middelnederlandse *Elckerlijc* met een vertaling in het moderne Engels (p. 14-61) en *Everyman* (p. 62-88). Clifford Davidson, Martin Walsh en Ton Broos hebben in 2007 *Everyman* uitgegeven. Hieronder citeer ik uit hun uitgave van *Everyman* het begin en de versregels 1-63 en 894-921 (*Everyman and its Dutch original, Elckerlijc*, p. 17-21 en 77):

The Somonyng [= summoning = dagvaarding, R.C.] **of Everyman**

Here begynneth a treatyse how the hye Fader of Heven sendeth Deth to somon every creature to come and gyve a counte of theyr lyves in this worlde, and is in maner of a morall playe.

[vs. 1-63]

MESSENGER I pray you all gyve your audyence
And here this matter with reverence,
By fygure a morall playe.
The Somonyng of Everyman called it is
That of our lyves and endyng shewes
How transytory we be all daye.
This matter is wonderous precyous,
But the intente of it is more gracuous
And swete to bere awaye.
This story sayeth: man in the begynnyng,
Loke well and take good hede to the endyng,
Be you never so gaye.
Ye thynke synne in the begynnyng full swete
Whiche in the ende causeth thy soule to wepe
Whan the body lyeth in claye.
Here shall you se how Felawshyp and Jolyté
Bothe, Strengthe, Pleasure, and Beauté,
Wyll vade from thee as floure in Maye,
For ye shall here how our Heven Kenge
Calleth Everyman to a generall rekenyng.

BIJLAGE 2

Jedermann in het Duits

Het toneelstuk *Jedermann, Das Spiel vom Sterben des reichen Mannes* van de Oostenrijkse schrijver Hugo von Hofmannsthal (1874-1929) is in 1911 verschenen. De versregels zijn niet genummerd. Hieronder citeer ik de eerste 54 versregels en de laatste 21 uit Von Hofmannsthal 1938:

[Von Hofmannsthal 1938, p. 13-15]

SPIELANSAGER

(tritt vor und sagt das Spiel an)

Jetzt habet allsamt Achtung, Leut,
Und hört was wir vorstellen heut!
Ist als ein geistlich Spiel bewandt,
Vorladung Jedermanns ist es zubenannt.
Darin euch wird gewiesen werden,
Wie unsere Tag und Werk auf Erden
Vergänglich sind und hinfällig gar.
Der Hergang ist recht schön und klar,
Der Stoff ist kostbar von dem Spiel,
Dahinter aber liegt noch viel,
Das müßt ihr zu Gemüt führen
Und aus dem Inhalt die Lehr ausspüren.

GOTT DER HERR

(wird sichtbar auf seinem Thron und spricht)

Fürwahr, mag länger das nit ertragen,
Daß alle Kreatur gegen mich
Ihr Herz verhärtet bösllich,
Daß sie ohn einige Furcht vor mir
Schmählicher hinleben als das Getier.
Des geistlichen Auges sind sie erblindt,
In Sünd ersoffen, das ist, was sie sind,
Und kennen mich nit für ihren Gott,
Ihr Trachten geht auf irdisch Gut allein,
Und was darüber, das ist ihr Spott,
Und wie ich sie mir auch anschau zur Stund,
So han sie rein vergessen den Bund,
Den ich mit ihnen aufgericht hab,
Da ich am Holz mein Blut hingab.

BIJLAGE 3

Ederein in het Maastrichts

De *Elckerlijc* is in 1946 en in 2000 ook vertaald in het Maastrichts:

- *Elckerlyc, De spiegel vaan zaoligheid vaan Ederein, Wie Ederein weurd opgerope um God rekensjap te geve*. Oet 't Middel-Nederlands euvergezat in 't Mastreechs door Harie Loontjens mèt e 'Voorwoord' vaan H.H. Knippenberg
- *Elckerlijc, Ederein, 'Wie edere mins gerope weurt veur God rekensjap vaan ze leve aof te lègke', 'n Zede-lès oet umtrint 't jaor 1500*. Onberijmp in 't Mestreechs vertoald door Jef Viegen

Het woord *ederein* is Maastrichts voor 'iedereen'.

Er bestaan twee Maastrichtse woordenboeken voor het geval dat je woorden wilt opzoeken die je niet kent: *Woordenboek of diksjenaer van 't Mestreechs* (1955) van H.J.E. Endepols en: *De nuie Mestreechsen dictionair; Het nieuwe Maastrichtse woordenboek* (2004) van Pol Brounts. Ook op internet staat een woordenboek van het Maastrichts: <https://www.mestreechtaol.nl/mestreechs>

Hieronder citeer ik de versregels 1-47 en 507-526 van de Maastrichtse vertalingen van *Elckerlijc*:

[vs. 1-47 van *Elckerlyc, De spiegel vaan zaoligheid vaan Ederein*, editie Loontjens, p. 8-9]

En in 't begin sprik God almachtig:

Vaan mienen troen, hiel hoeg gezete
Besjouw iech de mins en zie gewete,
Heer leef ezzof gein vreis heer kint.
Ouch zeen iech 't vollek gans verblind
In zun, zie kinne miech neet es God:
Op 't eerdse good zien zie verzot,
Dàt hóbbe zie es God verkore
En miech vergete, gans verlore,
Dee heet geleije veur eders profiet.
D'n hoevaart, gierheid, haat en nied,
De zwartste vaan de zeve
Hoofzun, zie beheersen 't leve.
Veur hún de deure opegoon
En daoveur is 't tot veer stoon
Te kriete mèt al de hiemelse geiste.
De zeve däägde – ze zien weg de meiste –

Elckerlijc is de bekendste en beste moraliteit (een didactisch-allegorisch toneelspel) uit de middeleeuwen en een hoogtepunt uit de Nederlandse letterkunde. Ruim vijf eeuwen na dato is het toneelstuk nog steeds boeiend voor de moderne lezer of toeschouwer, omdat de boodschap en moraal tijdloos zijn. Het stuk is in vele talen vertaald en bewerkt, is zelfs verfilmd en wordt nog vaak opgevoerd. Al in de middeleeuwen was het een internationale bestseller.

Elckerlijc (= iedereen) wordt gedagvaard om voor God rekenschap af te leggen van zijn leven. Hij realiseert zich dan dat hij een zondig leven heeft geleid en niets goeds heeft gedaan. Niemand wil met hem mee op zijn pelgrimstocht naar het hiernamaals. Zelfs zijn vrienden en familieleden laten hem in de steek. Alleen het personage Deugd blijft hem trouw. Nadat Elckerlijc heeft gebiecht en boete gedaan, stapte hij samen met Deugd in het graf en wordt zijn ziel in de hemel opgenomen.

De neerlandicus Robert Castermans heeft *Elckerlijc* vertaald in hedendaags Nederlands en voorzien van een uitgebreide toelichting. Daardoor is deze uitgave geschikt voor middelbare scholieren, studenten Nederlands en iedereen die dit prachtige toneelstuk wil lezen zonder afgeleid te worden door verklarende voetnoten.

een werk dat tot de Wereldliteratuur kan worden gerekend – prof. dr. Antonin van Elslander

een van onze weinige teksten die werkelijk tot de wereldliteratuur behoren – dr. Cornelis Kruyskamp

Elckerlijc is ongetwijfeld een der belangrijkste werken die ten onzent zijn verschenen – dr. Leonard Willems

Elckerlijc, een geschenk aan de wereldliteratuur, een van de twee hoogtepunten uit onze laatmiddeleeuwse literatuur – prof. dr. Bart Ramakers

Bestel nu

Elckerlijc in hedendaags Nederlands

De bovenstaande pagina's
zijn slechts een deel van het boek:

Elckerlijc

in hedendaags Nederlands

**De zedenleer hoe iedereen de zaligheid
kan verwerven**

**Hoe ieder mens gedagvaard wordt om voor God
rekenschap af te leggen**

van

Robert Castermans

Bestel het hele boek voor slechts € 17,95
via www.bravenewbooks.nl
of via een (internet)boekhandel.

www.bravenewbooks.nl/robertcastermans > alle boeken